

В.Г.Кушнір

ЖИТЛО І ГОСПОДАРСЬКІ СПОРУДИ КРУТЯНСЬКИХ ЄВРЕЇВ

Круті — одне з найдавніших поселень у Колимському районі, що на Одещині. Воно лежить на схилах широкої пойми, через яку протікає річка-струмок Крута і впадає в річку Окна — ліву притоку Дністра. Дві глибокі і широкі балки впадають у Круту з півночі, утворюючи тут розлогу долину, в якій і розкинулось село.

Фото 1

За переказами, занотованими у XIX ст., село засноване у 2030 рр. XVIII ст. [2]. Невдовзі, разом з іншими, тут оселились євреї, а вже в середині XVIII ст. в селі виникає містечко — центр розвитку ремесел та торгівлі [2]. В XIX ст. Круті — один з важливих у регіоні економічних, торгових і культурних центрів регіону. Його й називали містом на Поділлі у Балтському повіті. Крутяни, як згадує А. Свидницький, поділяли місто на "міську і другу" [5, с. 44], хоч насправді вже тоді (середина XIX ст.) село складалося з трьох частин. Власне містом називали містечко — частину села, заселену євреями, яких в Крутих, як і в сусідніх Кодимі й особливо в Балті було чимало. У 1915 році у Балті євреї складали 45,6% населення, а у Балтському повіті — 11% (54946 душ) [6, с. 536].

Фото 2

Присутність значної кількості єврейського населення пояснюється передусім тим, що ця місцевість знаходиться на межі лісостепу і степу — двох регіонів із різними галузями виробництва, тож жвавий обмін продуктами господарської діяльності здійснювався, насамперед, в порубіжних містах та містечках, до них можна віднести й Круті. До того ж, у XIX ст., а ймовірно й раніше, оскільки джерела наголошують на пріоритетності в селі торгівлі, через Круті на село Нестоїту і далі на південь проходив торговий чи чумацький шлях [4] — додатковий стимул розвитку ремесел і торгівлі, до яких євреї мали безпосереднє відношення.

Різнобічна діяльність євреїв у краї відображена у статистиці, численних публікаціях, однак мало що відомо про побут насамперед сільських євреїв, особливо в порівнянні з представниками інших етносів (поляками, молдованами). Певною мірою це пояснюється відносною замкненістю єврейських громад. Регламентація соціального й культурного життя стримувала дослідження єврейської традиційної культури. Та й самі євреї мало уваги приділяли вивченню сільської культури. Мало значення й те, що євреїв хоч й сприймали як рівноправних учасників економічних процесів, а в деяких галузях (ремесло, торгівля) їх визнавали чи не найкращими фахівцями справи, все ж відносились до них як до чужих, що також посилювало прагнення євреїв до збереження притаманної їм своєрідності в тому числі й етнографічній — необхідній умови етнічної самоідентифікації.

Однією з етнографічних ознак є житло. Традиційне сільське житло євреїв на Поділлі — питання малодосліджене й дискусійне. В нашому випадку зауважимо, що житло в Крутих відрізняється від житлових споруд українців цього ж села. Одне з них збереглося до нашого часу. Воно знаходиться майже в центрі села, там, де розміщувався ринок, чи, як кажуть крутяни, базар. Житло стоїть збоку вулиці, вздовж якої ще у повоєнний час стояли єврейські будівлі. Оселя й тепер належить єврейській родині, яку вона успадкувала від своїх родичів. Це

прямокутної форми ломпаче-ва споруда на кам'яному цоколі. Власне лише вона й репрезентує житлово-господарський комплекс під одним дахом. Він складається з житла і господарського приміщення. Будівля розташована причілкою до вулиці і мала два входи. З вулиці — через невеличкий ганок (фото 1), і з двору — через господарське приміщення (фото 2). З сіней (1) можна увійти до двох кімнат (2, 3), із господарського

приміщення (6) — також до двох кімнат (4, 5). Кімнат для помешкання чотири (2, 3, 4, 5). Знаходяться вони по обидві сторони стіни, яка розділяє житловий простір будівлі на дві частини (рис. 1).

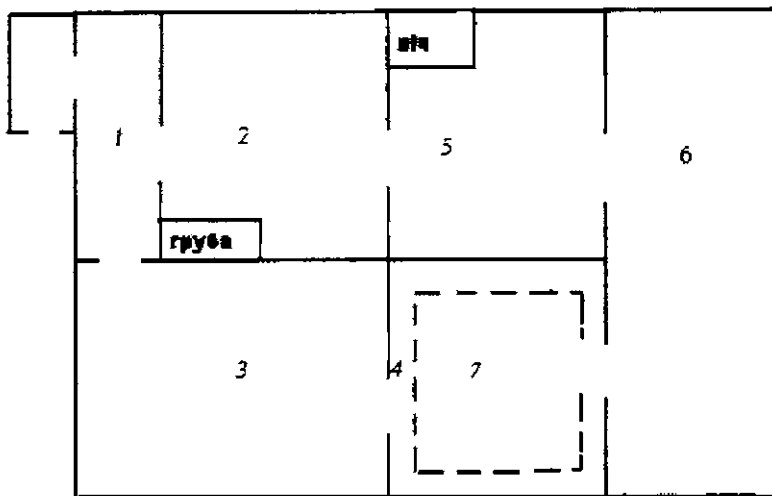

Рис. 1

Узимку житло обігрівалось піччю та грубою (фото 3), на яких готували й їжу. Піч (фото 4) не відрізняється від традиційної української у цій місцевості. Однак розташована вона не біля входу в малій хаті, як в українців, а в протилежному куті кімнати. Однією грубою обігрівали дві кімнати, значно заощаджуючи дрова, що невеличкими в'язками за гроші щотижня постачали євреям заробітчани.

Господарське приміщення (6), не має стелі і цим нагадує українську клуню. Тут зберігався реманент і тримали домашню птицю. Є тут і пічка для приготування їжі влітку.

З господарського приміщення східці ведуть до погребу (7) (фото 5), облаштованого під кімнатами помешкання (5).

Господарські будівлі навколо житла відсутні, немає звичайних для українців присадибних ділянок, адже основна діяльність євреїв — насамперед дрібна торгівля — задовольняла повсякденні потреби, тому необхідності займатись іншими видами господарювання, зокрема, присадибним городництвом, не існувало. Ця особливість господарської діяльності позначилась на розплануванні садиби і навіть житло в базарні дні ставало схожим на лавку, із порога якої розпродавали дрібний крам.

Фото 4

Фото 5

Оригінальними спорудами є підземні схованки, які, як з'ясовується, можна віднести до типу господарських. За місцевою легендою їх вважають "підземними ходами", ніби — то вони мали безпосереднє відношення до "турецької фортеці" — цегляної споруди у центрі села. Численні провали землі на селянських садибах, дійсно схожі на штучні катакомби, збільшували кількість переказів про багатокілометрові тунелі з виходами на поверхню в декількох кілометрах від "фортеці". Віра в існування "ходів" зростала зі збільшенням кількості провалів ґрунту над підземеллями, і тим, що всі вони зосереджувались навколо "фортеці" у радіусі одного кілометра (рис. 1).

Чи дійсно "фортеця" була військовим прикордонним укріпленням, для чого будувались підземні споруди, кому вони могли належати?

"Фортеця", в яку можна було потрапити тільки через широкий в'їзд, облаштований у центрі споруди нещодавно ще існувала (фото 6). Це фундаментальна двоповерхова будівля з підвальними і цокольними приміщеннями, великим подвір'ям, огороженим із трьох боків високим муром. Розміри, оригінальність архітектури вказують на громадський характер будівлі. Стверджувати, що це було укріплення, немає достатніх підстав, хоч про присутність військових у селі свідчать ядра від гармат, знайдені неподалік від "фортеці". Однак малоімовірно, що тут постійно дислокувався прикордонний військовий гарнізон, тим більш турецький, адже кордон між Польщею й Туреччиною проходив по річці Ягорлик, відстань до якого від села — десятки кілометрів. В журналі військових дій 1769-1771 років Круті згадуються як населений пункт на території Польщі [1, с. 91]. На початку XIX ст. в цьому приміщенні з двором, вкритим ґонтом, знаходилась корчма, "...в два этажа горницы, под коими по двум концам два казенные каменные довольно величины погреба" [2]. Примітно, що на початку XX ст. це приміщення фортецею називали приїжджі селяни [3, с. 113], а не місцеві мешканці. Не виявлено безпосередньо біля "фортеці" й підземних споруд, що є підтвердженням відсутності зв'язку між ними.

Одне з дванадцяти залишків знайдених підземель досліджене на території шкільного стадіону, збудованого на схилі правого берега річки Крута. Воно представляло собою замкнутий комплекс із двох частин — вхідної шахти і власне катакомби (рис. 2).

Практично всі підземелля зафіксовані на схилі. Цю особливість рельєфу враховували при будівництві й катакомби споруджували в стіні шахти навпроти схилу, завдяки чому природно збільшувалась товща землі над склепінням.

Фото 6

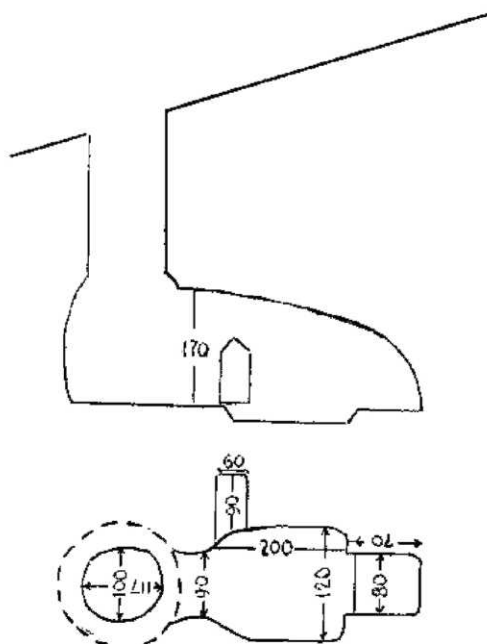

Рис. 2

Фото 7, а

Фото 7, б

Розпочинали будівництво з входу — вертикальної шахти, глибина якої, з урахуванням знятого будівельниками верхнього шару ґрунту, складала близько чотирьох метрів. Діаметр шахти горішньої частини мав 1-1,17 м, в нижній він збільшувався до 1,5 м. У східній стіні шахти, із боку схилу, знаходилась катакомба. Вхід до катакомби порівняно вузький — 0,9 м. Перехід від шахти до катакомби складав — 0,5 м. Власне катакомба завдовжки сягала 2,0 м, завширшки — 1,2-1,5 м. Горішня частина входу, як і всієї катакомби, мала форму склепіння. Висота біля входу — 1,7 м, на протилежному кінці — 1,1 м. У східній стіні напроти входу зроблена ніша (№ 1) завширшки 0,8 м, завдовжки — 0,7 м, заввишки — 1,1 м (фото 7 а, 66). Ліворуч знаходиться ще одна ніша (№ 2) розмірами: завширшки — 0,6 м, завдовжки — 0,9 м. Долівка обох ніш обмашена тонким шаром глини й обпалена для вологостійкості.

В ніші № 1 знаходився дерев'яний ящик, чіткий відбиток якого зберігся на стінках ніші.

Отже, підземна споруда була відносно невеликою: 1,2-1,5 м завширшки і близько 5 м завдовжки. Знаходилась вона на великій глибині, не сполучувалась з потайними ходами, не мала інших, крім описаних, конструктивних особливостей. Споруда незручна для повсякденного користування, адже велика глибина вхідної шахти потребувала при користуванні спеціального пристрою, а крізь вхід метрового діаметра не так просто опускати чи піднімати ящики, розміри яких були майже такими, як і розміри входу. Усе це разом дозволяє розглядати споруди як сховища, а не погреба, які в українців, знаходиться біля садиби, а не за її межами.

Описаний тип споруди не є традиційним для українців даного регіону. Природно виникає питання, хто їх будував і кому вони належали. Звернемо увагу на локалізацію сховищ. Вони знаходяться у тій частині села, яку А. Свидницький називає "містом" і "містечком". "Місто" — то саме чоло містечка; по самій середині чотири гранястий пляц, де ярмарок стає, кожна сторона цього пляцу впирається в ряд самих луччих домів — усе жидівських. Нема в цих рядах жодної хрещеної душі, хіба жидівська наймичка або хто ночус. Тут мало не кожен дім із заїздом, а постійних дворів там і зазору нема, бо що заїзд, то й постійний двір, а із заїздом, мовляв, мало не кожен дім. Кожен ряд домів там звється перія, — це поздовжня перія, то поперечна. Це саме чоло міста; тут найбагатші купці, тут крамниці і все. За главними періями, чим далі від міста, — дімки все дрібніші, жиди все бідніші, все більше неохайності." [5, с. 44]. Ту частину села, яку А. Свидницький називає "містом" і "містечком" тепер називають "білою магалією". Більшу частину села, де жили пе-

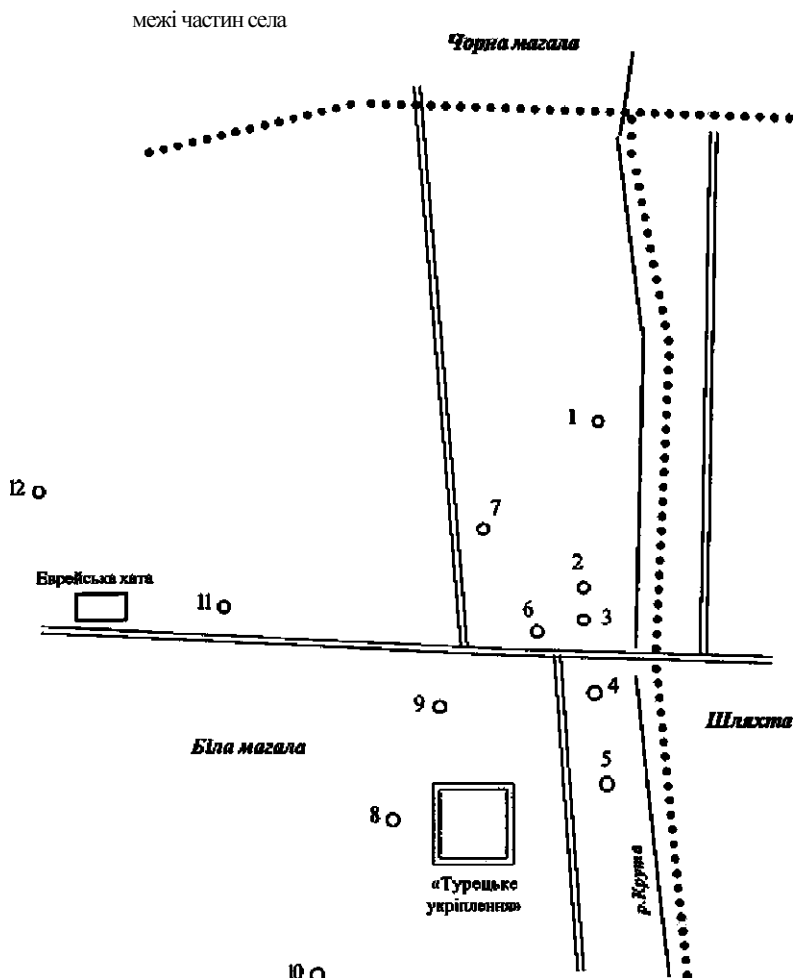

Рис. 3

1-12 — ділянки де зафіксовані схованки; 1 — стадіон; 2 — місце буйшої єврейської хати; 3 — садиба Довбуша; 4 — садиба Васячого; 5 — узбіччя дороги; 6 — магазин; 7 — будинок Погорілого; 8-9 — склади; 10 — садиба Глатковсько-го; 11 — садиба Власенка; 12 — поле.

реважно українці, називають "чорною магалою". Третю частину села іменують "шляхтою" (рис. 3). На території "чорної магали" не зафіксовано жодної підземної споруди, а на території "шляхти" — усього одна. Усі інші зосереджуються в районі єврейського містечка. Розміщення міста, базару, торговлиці в цій частині села зумовлено, як зазначалось, перетином двох торгових шляхів, один з яких проходив з Балти до Дністра, зокрема, до Рашкова і Рибниці. Інший з'єднував міста Поділля й півдня України. На перетині цих шляхів у Крутих виник базар, простір навколо якого швидко забудували євреї. Тут й локалізовані схованки, одна з яких нами досліджена.

Стверджувати, що це все ж таки були схованки є декілька підстав. Так, розміри шахти, розміри й розпланування катакомби вказують на те, що дана споруда не могла використовуватись як погріб для зберігання продуктів харчування. Вона для цього занадто мала за площею і не зручна в користуванні. Для зберігання продуктів харчування використовували погребі, облаштовані, як зазначалось, під житлом. Погреба могли бути і за межами житла, однак вони конструктивно відрізнялися від катакомб, доступ до яких, як бачимо, значно складніший і явно не розраховувався на часте відвідування.

Примітним є й те, що в пам'яті мешканців села не збереглося ніякої інформації про підземні споруди. Це є побіжним свідченням того, що місцезнаходження схованок власники зберігали в таємниці, а їх поява і період функціонування не виходили за хронологічні межі існування єврейської громади в Крутих.

Примітки:

1. Журнал военных действий армии Ея императорского величества 1769-1771. — СПб. — С. 91. //Відділ стародруків бібліотеки Вернадського.
2. Карачківський М. До історії Поділля початку ХІХст. (Опис Поділля В. Рудницького) // Рукописний фонд бібліотеки Вернадського Ф. Х. — Од. зб. 17441.
3. Карачківський М. Північно — Західна Балтичина //Рукописний фонд бібліотеки Вернадського Ф. Х. Од. зб. 11634. — С. 113.
4. Петрунь Ф. О. Мапа шляхів України першої пол. ХІХ ст. // Рукописний фонд бібліотеки Вернадського. — Ф. 90. — № 520.
5. Свидницький А. П. Люборацькі. — К., 1984. — С. 44.
6. Статистические сведения о народонаселении по уездам (Подольской) губернии за 1914-1916 гг. — Кам'янець-Подільський державний архів. — Ф. 233. — Оп. 1. — С. 536.